

ALEKSANDR KUDELIN,

Rossiya fanlar akademiyasi akademigi, filologiya fanlari doktori, professor,
RFA A.M.Gorkiy nomidagi Jahon adabiyoti instituti ilmiy rahbari¹

ALISHER NAVOIY – O‘ZBEK ADABIYOTINING ASOSCHISI

Annotatsiya: Maqolada so‘nggi o‘n yilliklardagi adabiyotshunoslik medievistikasi (o‘rta asrlar adabiyotshunosligi) yutuqlari nuqtayi nazaridan Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Muallif Alisher Navoiy ijodidagi nazira va muammo kabi adabiy tushunchalar tahlili misolida ushbu yondashuvning samaradorligini ko‘rsatib berishga harakat qiladi. Dunyo adabiyotidagi tipologik jihatdan o‘xshash asarlarni o‘rganish tajribasi, muallifning fikricha, Yaqin va O‘rta Sharqdagi o‘rta asrlar adabiy jarayoni haqidagi umumiy tasavvurlarga muayyan tuzatishlar kiritish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, turkiy adabiyot, g‘ayristilizatsion taqlidlar (nazira an‘anasidairasida), figurativ nutq (majoziy ifodalar tizimi), muammo, arab yozuvi, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Abstract: The article discusses in keeping with recent achievements in medieval literary research the future prospects of study of Ali-Shir Navai’s life and works. By turning to and analyzing the phenomena of nazira and mu‘amma as practiced by Ali-Shir Nava’i, the article suggests the advantages of approaching the subject from the angle of comparative medieval scholarship. As the article holds, the available studies of the typologically similar phenomena in other national literatures shed new light on the medieval literary process in the Near and Middle East.

Key words: Ali-Shir Nava’i, Turkic literatures, napra, non-stylized imitations, figurative language, mu‘amma, Arabic script, comparative studies.

2016-yil – Navoiy bilan bog‘liq ikki unutilmas sanani birlashtirgan: o‘zbek adabiy tili va adabiyotining asoschisi Alisher Navoiy tavalludining 575 yilligi va vafotining 515 yilligi. Uning shaxsiyati va ijodining ta’siri milliy qobiqda qolib ketmagan; dunyoning turli mamlakatlari olimlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, Alisher Navoiyning XX asr boshlariga qadar turkiy va boshqa xalqlar adabiyotiga ta’siri juda kuchli va keng qamrovli bo‘lgan.

1948-yilda taniqli sharqshunos Y.E.Bertels Navoiy hayoti va ijodi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarini umumlashtirib, u haqida shunday yozgan edi: “Dono siyosiy arbob, yirik olim, mu-

¹ Muallif haqida ma’lumot:

Kudelin Aleksandr Borisovich (1944-y.tug‘ilgan) – rus adabiyotshunosi, Rossiya Fanlar akademiyasi (RFA) akademigi (2003); 1970-yildan buyon RFA Jahon adabiyoti institutida faoliyat yuritadi (2004-yildan institut direktori); 1991-yildan MDU huzuridagi Osiyo va Afrika mamlakatlari instituti professori; RFA Tarix-filologiya fanlari bo‘limi akademik-kotibi o‘rinbosari, Til va adabiyot seksiyasi rahbari, RFA Prezidiumi a’zosi (2008). Arab adabiyotshunosligiga oid bir qator fundamental asarlar muallifi.

Quyida akademik A.B.Kudelinning “Алишер Навои – родоначальник узбекской литературы” nomli maqolasi № IL-5221091448 bilan ro‘yxatga olingan “Jahon navoiyshunosligi elektron platformasini yaratish” (muddati: 2023-2025) loyihasi doirasida o‘zbek tiliga tarjima qilinib, o‘zbek kitobxoniga taqdim etilmoqda.

Manba: Jahon Navoiyshunosligi: kecha va bugun” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami (Toshkent: 2024, – 470 b.)

tafakkir, rassom, musiqachi va beqiyos soʻz ustasi”. Y.E.Bertelsning Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrganish tarixi haqidagi yuqorida keltirilgan fikrlari navoiyshunoslikning ikkita muhim tarkibiy qismini belgilaydi: yutuqlar va yangi vazifalar, natijalar va istiqbollar. Avvalo, natijalar haqida qisqacha toʻxtalib oʻtamiz.

Navoiyshunoslik allaqachon jahon ilm-fanining muhim qismiga aylangan. Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrganishga hissa qoʻshgan taniqli olimlarning birgina familiyalarini sanab oʻtishning oʻzi koʻp vaqtni va joyni egallagan boʻlar edi. Navoiy davri haqida tadqiqotlar yozilgan, shoirning hayotiga oid faktlar va uning shoh asarlarining ijodiy tarixi keng oʻrganilgan, asosiy asarlarining koʻplab muhim matnshunoslik muammolari hal etilgan, ularni sharhlash tamoyillari ishlab chiqilgan, nihoyat, va bu muhim natijalardan biri – uning asosiy asarlari dunyoning koʻplab tillariga tarjima qilingan.

Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bagʻishlangan tadqiqotlarning soni juda koʻp va ular fanga yaxshi maʼlum. Ammo, soʻzim quruq boʻlib qolmasligi uchun, men Alisher Navoiy asarlarining eng muhim nashrlaridan baʼzilarini va navoiyshunoslik sohasidagi biobibliografik ishlarni eslatib oʻtmoqchiman. Olimlar, tarjimonlar va noshirlarni oʻz ichiga olgan katta jamoaning ulkan mehnati Alisher Navoiy asarlarining bugungi kungacha eng toʻliq bosma nashrlarining asl nusxada 15jild [2] va 20 jild [3] hamda shoir asarlarining rus tiliga qilingan tarjimalari 10 jildlik toʻplami nashr etilishi bilan yakunlandi [4]. Biobibliografik asarlar va soni jihatidan eng muhim qoʻlyozma toʻplamlarining tavsiflariga koʻra, biz A.A.Semyonov [5], E.D.Svidina [6] asarlarini va Oʻzbekiston (OʻzSSR) Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti kolleksiyasidagi Alisher Navoiy asarlari qoʻlyozmalarining tavsifini eslatib oʻtamiz [7]. Shu oʻrinda, Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasi Sharq qoʻlyozmalari toʻplamining XI jildini ham eslatib oʻtish kerak [8].

Endi Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrganish istiqbollariga toʻxtalib oʻtamiz. Aytish lozimki, bir vaqtlar hal qilingandek tuyulgan muammolar koʻpincha yangi sharoitlarda yangi yechimini talab qiladi. Dastlab, baʼzan ancha eskirgan yondashuvlar kontekstida “eski” muammolar qanday hal qilinganiga eʼtibor qarataylik. Rus adabiyotshunosligi Navoiy hayoti va ijodidagi muhim nuqtalarni talqin qilishda allaqachon vulgar-sotsiologik impulsni yengib oʻtgan. Oʻz davrida Y.E.Bertels Navoiy va islom dini masalasini tushunishdagi maʼlum cheklovlarni “umuman dingga qarshi kurash sifatida” qayd etgan [1, 67-bet]. “Navoiy qiyofasini modernizatsiya qilish, uni qandaydir inqilobchi sifatida tasvirlash”ga boʻlgan avvalgi urinishlar ham maʼlum darajada (juda zaiflashgan shaklda boʻlsa ham) qatʼiyligicha qolmoqda (bu turdagi yorqin misollar asarda keltirilgan [9]). Ayrim nisbatan xususiy masalalar boʻyicha ilgari mavjud boʻlgan baʼzi tasavvurlar ham tuzatishlarga (korreksiyaga) muhtoj. Xususan, Navoiy va Sulton Husayn oʻrtasidagi kelishmovchiliklarni sulton tomonidan oʻz vaziriga nisbatan qilingan “tizimli tazyiq”, [1, 68-b.] deb hisoblagan V.V.Bartoldning fikriga aniqlik kiritish lozim. Shuningdek, Navoiy ijodida tasavvuf taʼlimotining taʼsiri va namoyon boʻlish koʻlami hamda darajasi haqidagi masala ham mayda-chuyda masala emas. Y.E.Bertelsning fikriga tayanib, bu masalani batamom hal qilingan, deb hisoblab boʻlmaydi [1, 104-bet].

Oʻz davrida Y.E.Bertels tomonidan tanqid qilingan eskicha qarashlarning aks-sadolari baʼzan nisbatan yangi ishlarda ham namoyon boʻlmoqdaki, biz Alisher Navoiyning hayoti va ijodini oʻrganishning ayni shu masalalari toʻgʻrisida bugun gapirishga majbur boʻlmoqdamiz.

Soʻnggi oʻn yilliklarda adabiyot nazariyasining taraqqiy etishi Navoiy ijodini oʻrganishda yangi bir vaziyatni yaratdi. Mashhur tarixiy va nazariy-adabiy gʻoyalarni yangi yondashuvlar nuqtayi nazaridan qayta koʻrib chiqish mintaqaviy va mintaqalararo darajadagi adabiy jarayonning asosiy muammolarini ham, bu jarayonning alohida namoyondalari ijodining kichik muammolarini ham qayta koʻrib chiqish uchun turtki beradi. Eski muammolar jahon adabiyoti tarixining alohida davri boʻlgan oʻrta asrlar adabiyoti yangicha yondashuv kontekstida boshqacha koʻrinish kasb etmoqda.

Bu davr o'ziga xos badiiy tafakkur tipi, adabiy qonuniyat (kanon), o'rta asr muallifi va asarining maqomi kabi masalalarga nisbatan prinsipial yangi qarashlar bilan xarakterlanadi.

Alisher Navoiy ijodiga taalluqli ikki jihat haqidagi mulohazalarimiz bilan fikrimizga aniqlik kiritamiz.

Rus sharqshunosligi allaqachon Navoiyni fors-tojik shoirlariga taqlidchi shoir sifatidagi qarashlaridan voz kechgan. Aslida, taniqli rus olimi V.V. Bartoldning pozitsiyasi shunday edi: "XV asrda O'rta Osiyoda, avval Samarqandda, keyin Hirotida yashagan shoir Mir Ali-Shir barcha turkiy musulmonlar uchun klassik shoirga aylandi... Biroq o'sha davrda ham, undan keyin ham turkiy adabiyotga ko'chirma yoki taqlidiy adabiyot sifatidagi qarashlar davom etdi... "Xitoydan to Bolqon yarim oroligacha bo'lgan barcha mintaqalarda va Misrda turkiy tilli yozuvchilar forsiy adabiyot namunalari ta'sirida bo'lganlar..." [10, 245-bet]. Ilm-fanning rivojlanishi bu yondashuvning beqarorligini ko'rsatdi; bundan tashqari, yangi ochilgan faktlarda aniqlanishicha, Navoiy asarlarining ta'siri va unga bo'lgan katta qiziqish turkiy dunyo chegaralaridan tashqarida ham mavjud bo'lgan, buning isboti sifatida shoirning turkiy tildagi asarlariga yozilgan maxsus forsiy tildagi lug'atlarni keltirish kifoya (xususan, qarang [11], shunga o'xshash boshqa lug'atlar ham mavjud).

Dastlabki qarashlar asosan, Alisher Navoiy asarlarining katta qismi nazira usulida yozilganligiga asoslangan bo'lib, odatda, bu usul taqlid sifatida talqin qilinadi. Shu bilan bog'liq ravishda, ushbu usul doirasida Navoiyning ijodiy erkinligi darajasini aniqlash masalasi shu bugunga qadar dolzarbligicha qolmoqda. Aytish mumkinki, bu masala amaliy, tarixiy-adabiy nuqtayi nazardan, Alisher Navoiy asarlarini o'zidan oldingi salafining asarlari bilan chog'ishtirma-qiyosiy tahlil qilish orqali allaqachon o'z yechimini topgan. Ammo nazariy-adabiy, poetologik jihatdan, bu masala, bizning fikrimizcha, yanada asosliroq ko'rib chiqishga muhtoj.

O'z davrida Y.E.Bertels naziraning bu jihatini boshqalarga qaraganda batafsilroq o'rgangan. Olim nazira mualliflarini "taqlidchilar" deb atash noto'g'ri deb hisoblaydi, chunki bu tarixiylik prinsipiga zid yondashuvni va feodal adabiyotining o'ziga xos xususiyatini noto'g'ri tushunishni ko'rsatadi. Feodal jamiyat sharoitida mavzularni tanlashning "nihoyatda cheklangan"ligi "qiziqishlarning torligi, turmush tarzining yakrangligi va sekin sur'ati" tufayli edi. Shu sababli, hatto o'z mavzularini yangilash imkoniyatiga ega bo'lgan mualliflar ham an'analar tomonidan belgilangan mavzular doirasidan tashqariga chiqishni istamaganlar. Qizg'in adabiy hayot sharoitida mavzuning torligi "so'z madaniyatiga nisbatan o'ta ta'sirchanlikning" kuchayishiga olib keldi va "san'at uchun san'at" konsepsiyasiga yaqin qarashlarning rivojlanishiga turtki bo'ldi, binobarin, "ko'pincha asarning maqsadi shunchaki ma'lum va mashhur bo'lgan syujetni qayta ishlashdagi mahoratni namoyish etishdan iborat edi". Shu bilan birga, adabiyotga bunday qarash uning ijtimoiy qiymatini sezilarli darajada pasaytiradi, deb taxmin qilish noto'g'ri bo'lar edi, chunki "iste'dodli yozuvchi, hatto fikrlarining parvozini cheklaydigan bu qiyin sharoitlarda ham, o'quvchining fikrlari va his-tuyg'ulariga ta'sir o'tkaza oladi va unga inson qalbining yangi, ilgari noma'lum bo'lgan tomonlarini ochib bera oladi" [12, 435-436-betlar].

Y.E.Bertelsning O'rta asr nazirana mualliflarni "oqlab", hatto "fikrlarning parvozini... cheklaydigan qiyin sharoitlar"ga ishora qilib, go'yoki, o'sha og'ir sharoitlarda ular o'z asarlarini yaratganligi haqida bildirgan mulohazalari muayyan davrning nazariy-adabiy qarashlarini ifodadi va bugungi kunda qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Sharq va G'arbning o'rta asr adabiyoti ularning badiiy tizimining o'ziga xosligini belgilaydigan aniq ifodalangan an'anaviylik bilan ajralib turadi. Nazira tipidagi asarlar nafaqat Yaqin va O'rta Sharqda keng tarqalgan edi. Masalan, vagantlar she'riy to'plamlarida shunga o'xshash motivlar va obrazlarni rivojlantiradigan ko'plab she'rlarni topish mumkin. Har bir bunday asar qayta ishlov berishning emas, balki "taqlidning natijasi, bu "matnning buzilishi" emas, balki ijodiy raqobat" edi, deya takidlaydi M.L.Gasparov [13, 471-472-betlar]. O'rta asrlar adabiyotidagi har

xil “taqlid” turlari “asosiy manbaga” nisbatan ijodiy munosabat, u bilan ijodiy bellashuv va musobaqaga kirishish maqsadi ila birlashtirilgan.

Ijodiy bellashuv tushunchasi Oʻrta asrlar jahon adabiyoti tizimi uchun markaziy tushunchalardan biri edi. U anʼanaviy badiiy tafakkurning tarixiylikdan yiroqligiga (aistorizmga) asoslangan. Qadimgi rus adabiyoti asarlari “koʻp asrlar davomida mavjud boʻlgan”, hozirda yoki oʻtmishda yozilgan hamma narsa “yozuvda “bir vaqtda”, aniqrogʻi zamon tanlamaydigan boʻlgan”, taʼkidlaydi D.S. Lixachev [14, 20-betlar, 94-95]. Tarixiylik prinsipiga amal qilmaslik (aistorizm) taqqoslashlardagi xronologik masofani “yoʻq qilishda ifodalangan: besh yuz yoki hatto ming yillik vaqt oraligʻi “ijodiy raqobat” natijalariga baho berayotgan olimlarni bezovta qilmagan. Solishtirilayotgan mualliflar nafaqat turli davrlarga, balki turli adabiyotlar va madaniyatlarga tegishli ekanligi ham hisobga olinmagan.

Oʻrta asrlar davrida raqobatning muhim sharti “raqib” mualliflarning ular intilayotgan maqsadning yagona va zamonda oʻzgarmasligiga (qanchalik uzoq boʻlishidan qatʼiy nazar) qatʼiy ishonchi edi. “Mutloqlik gʻoyasi”, yaʼni erishib boʻlmaydigan janriy yoki stilistik qonuniyat (kanon) aniq taqqoslashlar uchun asos yaratdi. Muayyan mavzuda birinchi asarni yaratgan asl muallif hamma uchun umumiy boʻlgan maqsad sari zarur qadamni qoʻygan, deb hisoblangan.

“Asl nusxa” yoki “namuna”ni bunday tushunish unga ikkita muhim xususiyatni berdi. Birinchidan, oʻrta asr olimlari nazarida u mukammal boʻlishi mumkin emas edi, chunki azaliy narsaning talqini mutlaqo benuqson va tugallangan boʻlishga daʼvo qila olmas edi. Ikkinchidan, “Asl nusxa” mohiyatan xususiy mulk doirasiga chegaralab qoʻyilishi mumkin emas edi, chunki u umumiy qadriyat boʻlib, mukammal Mutloqlikni anglash yoʻlidagi birinchi boʻlsa-da, baribir barcha uchun zarur boʻlgan qadamlardan biri edi.

Bu xususiyatlar adabiy amaliyotda “namuna” – asarga munosabatning mohiyatini belgilab berdi. Oʻrta asr olimlari va mualliflari tomonidan birorta ham “namuna” nusxasi, hatto eng koʻzga koʻringanlari ham, Mutlaq haqiqat (absolyut) erishish yoʻlidagi bir marotaba va butunlay oʻrnatilgan eng yaxshi natija deb hisoblanmagan.

Izdoshlar “ilk kashfiyot”ni takomillashtirishni, shu orqali Mutloqlik sari yoʻlda yanada oldinga siljishni oʻz burchlari deb bildilar. Shunday qilib, izdoshlarning “taqlidlari”da “namunalar”ni turlantirilishi oʻzgacha maʼno kasb eta boshladi. Aynan shuning uchun ham nazirani “taqlid” deb tasniflab boʻlmaydi va naziranavis shoirlarni shunchaki “taqlidchi”, “koʻchirmachi” va ayniqsa – “epigon” deb atash toʻgʻri emas (batafsil maʼlumot uchun qarang: [14]).

Alisher Navoiy ijodiga taalluqli ikkinchi jihatga men alohida eʼtiborni qaratmoqchi edim, binobarin, u buyuk shoir merosida muhim oʻrin tutsa-da, hali olimlar tadqiqotlarida oʻzining munosib oʻrnini topmagan. Biroq ushbu mavzuga oʻtishdan oldin, ikki buyuk zamondosh – Jomiy va Navoiy ijodi qanday umumiy muhitda shakllanganini eslatib oʻtish joiz. Bu haqda Y.E.Bertels oʻz tadqiqotlarida bir necha bor taʼkidlab oʻtgan: “XV asrda fors sheʼriyatining bir tomonlama rivojlanishi aql bovar qilmaydigan shakliy usullarning paydo boʻlishiga hamda sheʼr mazmuniga nisbatan mutloq bepisandlikka olib keldi. Agar shoir oʻz oldiga kitobxonni murakkab va chigal texnika bilan hayratda qoldirishni maqsad qilib qoʻysa, tabiiyki, mazmun muhim rol oʻynay olmasdi, uni ozmi-koʻpmi tushunarli tarzda bayon qilishning esa deyarli imkoni qolmas edi.” [1, c. 125].

Shunga oʻxshash jarayonlar XV asrda turkiy sheʼriyatda va undan oldinroq, X-XI asrlardan boshlab arab sheʼriyatida ham sodir boʻlgan. Y.E.Bertelsning ana shunday “figurativ usullar”dan biri – muammo haqidagi ishidan koʻchirma keltiramiz, bu esa oʻz navbatida, butun “murakkab va chigal texnika” haqida toʻliq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. “Muammo – bu bir yoki ikki baytdan iborat sheʼr boʻlib, unda tashqi maʼnosidan tashqari, boshqa soʻz, odatda maxsus nom shifrlangan”, deb yozadi Y.E.Bertels. “Bu topishmoq emas, chunki topishmoq narsaning baʼzi xususiyatlarini nomlaydi va bu narsa nima ekanligini taxmin qilishni talab qiladi. Bunday sheʼrda

esa, yashirin berilgan nom hosil bo'ladigan arab alifbosidagi harflarga ishoralar mavjud. Shuning uchun arab yozuvidan tashqaridagi muammo o'z ma'nosini yo'qotadi va uni tushunib bo'lmaydi. "Shunday muammolar bo'ladiki, ularni o'nlab o'zgartirish va tarjimalarini amalga oshirish, goh raqamli, goh harfiy ma'nolarini e'tiborga olish, goh forsha, goh arabcha o'qish kerak bo'ladi. Shuning uchun ham, muammoning javobi, ya'ni yashiringan ism, odatda kitobxonga oldindan ma'lum qilingani ajablanarli emas; o'quvchidan esa faqatgina ushbu ismni berilgan misradan qanday qilib keltirib chiqarish mumkinligini anglab yetish talab etilardi". [1, 41-42-betlar].

Qisqacha chekinishdan so'ng Navoiy ijodiga qaytaylik. Y.E.Bertelsning tarifiga ko'ra, muammo san'at emas, balki ermak, "o'yin"dir. Biroq, olimning e'tiroficha, bu "ermak" o'z davrida "hatto juda jiddiy odamlarni, jumladan, "mashhur tarixchi" Yazdiyni (1454-y. v.et.), buyuk shoir Jomiyni va "ulug' mutafakkir" Navoiyni ham qiziqtirgan edi. Vaholanki, sanab o'tilgan ulug' zotlarning hech biri muammoni shunchaki "ermak" yoki "o'yin" deb hisoblamagan. Buni quyidagi faktlar ham tasdiqlaydi: Jomiy Yazdiy risolasi asosida sharhlangan qisqartma asar hamda muammo haqida uchta shaxsiy risolasini yozgan; Navoiy esa o'z devonida "she'rning turli xil turlari ko'p" ekanini, jumladan, "besh yuzga yaqin (!) muammo" borligini va Jomiy ularning barchasiga (shu jumladan, muammolarga ham) eng yuksak baho berganini aytib o'tgan". [16, 132-bet].

Y.E.Bertels qarashlaridagi izchillikning yo'qligi qiyosiy tahlil jarayonida namoyon bo'ladi. Olim bir tomondan Jomiy va Navoiy "she'riyatning mazmun-mohiyati uchun kurashganini, faqat teran mazmunli adabiyotgina yuksak qimmatga ega ekanligini ta'kidlashga intilganini" isbotlashga harakat qiladi [1, 125-126-b.], ammo shu bilan birga, ikki buyuk shoir ijodida uning tasavvuriga ko'ra, XV asr fors she'riyatining "bir tomonlama rivojlanishiga" va "she'r mazmuniga nisbatan mutlaq bepisandlikka" obyektiv ravishda zamin yaratgan faktlarni qayd etadi.

Zabardast sharqshunos olimning yuqorida keltirilgan baholari (bu haqda yana bir bor to'xtalib o'tish zarur!) muayyan davr adabiyotshunosligidagi cheklangan qarashlar uchun to'langan "tovon" edi. Bunday fikrlar o'sha davr sharqshunoslarining ishlarida "umumiy qolip" (an'anaviy qarash) bo'lib xizmat qilgan.

Arab she'riyatidagi shunga o'xshash "shakliy usullar" haqida yana bir taniqli sharqshunos I.Y.Krachkovskiy nima yozganini esga olaylik. "X-XI asrlardan boshlangan butun bir davr, ayrim yorqin istisnolarni hisobga olmaganda, umidsiz tanazzuldan iboratdir, – deb yozadi olim. – Ba'zan hatto she'rlarning ohangdorlik ahamiyati ham ikkinchi darajaga tushib qoladi va vizual taassurot qoldirishga bo'lgan intilish namoyon bo'ladi... Ayniqsa, ko'p miqdorda tarqalgan kichik shakllar – topishmoqlar (muammolar) va xronogrammalar alohida qiziqish uyg'otadi. Shoirlar she'r mazmuni haqida qayg'urmasdan, til va vaznni egallashdagi o'z mahoratlarini har jihatdan namoyish etadilar..." [17, 25-bet].

Muammo va "murakkab boshqotirma texnika"ga asoslangan boshqa asarlarni talqin qilish muammosi g'oyat mushkul bo'lib, bizning nazarimizda, avvalgi yondashuvlar doirasida ularni qoniqarli darajada o'rganishning imkoni yo'q edi. Tan olishimiz kerakki, o'rta asrlar adabiyoti poetikasi va estetikasini baholashning eski mezonlari klassik merosning katta bir qismini tushuntirib berish uchun yetarli ilmiy quvvatga ega emas. Shu bois, zamonaviy adabiyotshunoslik yangi yondashuvlarni, yangi tadqiqot paradigmasini ishlab chiqishga muhtojdir.

Ushbu muammoni to'laqonli tadqiq etish da'vosidan yiroq bo'lgan holda, so'nggi o'n yilliklardagi medievistik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan unga yondashishning umumiy konturlarini belgilab olishga harakat qilamiz. Biroq so'zimizni Gegelning lirik she'riyatni to'laqonli ko'rib chiqish "faqatgina tarixiy yondashuv orqali mumkindir", zero "deyarli hech bir boshqa san'at turida davr va millatning o'ziga xosligi, shunga teng ravishda, milliy daho shaxsiyatining betakrorligi badiiy asar mazmuni va shaklini belgilovchi omil sifatida bu darajada namoyon bo'lmaydi", degan fikridan boshlaymiz. [18, 527-528-betlar].

“Oʻrta asrlar poetikasida yangi badiiy resurslarni izlab topish koʻp hollarda figurativ nutqning ifodaviy imkoniyatlarini jadal rivojlantirish bilan bogʻliq boʻlgan. Biroq, bu jarayonni “formalistik usullar”, “gʻayritabiiy ritorik oʻyinlar” sifatida yoki “shakl”ning “mazmun”dan mutloq ustunligidan dalolat beruvchi oʻz-oʻziga xizmat qiladigan vositalar deb talqin qilish mutlaqo notoʻgʻri boʻlur edi. Shu munosabat bilan taʼkidlash joizki, aynan shu davrda, masalan, arab adabiy nazariyasi (koʻplab zamonaviy olimlarga paradoksali boʻlib tuyulsa-da) mazmunning shakldan ustunligi haqidagi eng izchil taʼlimotni ilgari surdi. Bu taʼlimot oʻrta asrlar oxiriga qadar barcha keyingi poetika va ritorikalarning nazariy asosi boʻlib xizmat qildi. Biz Abd ul-Qohir al-Jurjoniy (1078-y. v.et.) tomonidan ishlab chiqilgan taʼlimotni nazarda tutmoqdamiz; unga koʻra, “figurativ vositalar poetikasi, xuddi grammatik stilistika vositalari kabi, mumtoz arab sheʼriyati va nasri namunalarining betakror mazmuniy xususiyatlarini yaratishga qaratilgan edi” (qarang: [19, 150-164, 195-197-betlar; 20, 253-256-betlar]).

“Ushbu kuzatishlarni koʻplab stilistik vositalarning bevosita va asosiy elementi boʻlgan arab grafikasi haqidagi oʻrta asrlarga xos umumiy mulohazalar bilan toʻldiramiz. Eronlik olim Qozi Ahmadning “Hattotlar va naqqoshlar haqida risola”sida (1596-97) oʻsha davrda musulmon dunyosida umumqabul qilingan arab yozuvining muqaddas kelib chiqishi haqidagi qoida bayon etiladi va bu “Paygʻambardan kelgan hadis”ga havola bilan asoslanadi: “Alloh birinchi boʻlib qalamni yaratdi”. Shundan soʻng, risolada yozish jarayoni nafaqat usta (hattot)ning texnikasi, mahorati va qobiliyati, balki uning maʼnaviy-axloqiy qiyofasi bilan ham bogʻliq boʻlgan moʻjizaviy harakat sifatida talqin qilinadi. Bu fikr Qozi Ahmad tomonidan Aflotunga (Platonga) nisbat berilgan quyidagi soʻzlarda yanada aniqroq ifodalanadi: “Yozuv – qalb geometriyasidir u tana aʼzolari vositasida namoyon boʻladi” [21, 56, 59-betlar]. [batafsilroq qarang: 22, 35b.]

Oʻrta asr musulmon olimlarining arab grafikasi haqidagi tasavvurlarini umumlashtirgan holda, zamonaviy yevropalik tadqiqotchi “islomda yozuvning muqaddas xarakteri” hamda uning hatto “islomning muqaddas ramziga aylangani” haqida toʻla asoslar bilan gapiradi [23, 152-153-betlar].

Islom madaniyatida arab grafikasining bunday tushunilishi matnning grafik darajasi ahamiyatining oshishiga olib keldi. Arab, fors va turkiy shoirlar X-XI asrlardan boshlab ushbu darajani badiiy faoliyat doirasiga jalb qildilar va muayyan holatlarda uni semantik (maʼnoviy) jihatdan muhim unsurga aylantirdilar. Keyinchalik koʻplab stilistik usullar vizual idrok etishga moʻljallanadigan boʻldi. Musulmon dunyosi mualliflari ijodida oddiy geometrik shakllar va chizmalar koʻrinishida tuzilgan sheʼrlar paydo boʻldiki, ular Yevropa adabiyotidagi sunʼiy sheʼriyat janrining analogi hisoblanadi. (*poesia artificiosa*) [batafsilroq: 24, 78-86 b.]

Misol tariqasida Shamsi Qaysning “Fors sheʼriyati qoidalari majmuasi” (XIII asrning birinchi yarmi) risolasidan kichik bir parchani keltiramiz: “...Daraxt shaklida tasvirlangan sheʼrlar mushajjar (“... daraxt va barglar bilan bezatilgan”) deb ataladi... Qush shaklidagi sheʼrlar mutayyar (“... qushlar chizilgan”), doira shaklidagilar mudavvar (“... aylana”), geometrik shakllarning oʻzaro chigallashgan koʻrinishidagilar esa muaqqad (“... tugunli, chigal”) deb yuritiladi. ...Zukko shoirlardan biri bir qitʼani (sheʼriy parcha) ana shunday shaklga joylashtirgan va chiziqlar kesishuvidan hosil boʻlgan har bir qismga soʻzlarni shunday qoʻyib chiqqanki, ular birlashganda baytni tashkil etadi” [25, 269-270 b.].

Arab grafikasi bajaradigan ontologik vazifa hamda matnning grafik darajasi ahamiyati oshishi jahon madaniyatidagi tipologik jihatdan oʻxshash hodisalar bilan koʻplab parallellarga ega. Bu keng koʻlamli mavzuga chuqur kirmasdan, faqatgina Yevropa barokko uslubi bilan bogʻliq bitta xarakterli oʻxshashlikni qayd etib oʻtamiz. Barokko vakillari uchun koʻrinib turgan borliq belgilar va timsollar (simvollar) tizimi boʻlib, ularni oʻqish va maʼnosini chaqish maʼnaviy, abadiy, meʼyoriy-qadriyat, haqiqiy hamda ideal tushunchalarni anglashga olib kelgan. (batafsilroq qarang: [24, 86b.])

Shu sababli, barokko she'riyati uchun matnning mazmuniy va moddiy tomonlarining "qo'shilib ketishi", "birligi" xosdir; matnni anglash va undagi "ma'noni ko'rish" esa uning "ajralmas grafik qiyofasi orqali" amalga oshadi. Rus barokko davri shoiri Simeon Polotskiy (1629-1680) uslubini tahlil qilar ekan, taniqli olim I.P.Yeremin shunday yozadi: uning "she'rlarini nafaqat o'qish, balki ularga xuddi bino yoki rasmni ko'rgandek kuzatish ham mumkin edi". (I.P. Yeremin fikri: [24, 77-b.]dan iqtibos keltirildi. Ushbu mavzu bo'yicha batafsil ma'lumot [27]da ko'rib chiqish mumkin).

Bizningcha, muammo haqidagi mulohazalar Alisher Navoiy ijodiga berilgan umumiy baholarni ham, shoirning jahon adabiyoti xazinasidan joy olgan durdona asarlariga bo'lgan munosabatimizni ham o'zgartirmaydi. Biroq, umid qilamizki, jahon adabiyotidagi muammoga o'xshash janrlarni o'rganish tajribasi tadqiqotchilarga nafaqat shoir merosining salmoqli qismini tashkil etuvchi asarlari olamiga chuqurroq kirib borish, balki o'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharqdagi adabiy jarayon haqidagi tasavvurlarga tegishli tuzatishlar kiritish imkonini ham beradi.

Biz keltirilgan ikkita misol orqali Y.E.Bertelsning Alisher Navoiy "hali yetarlicha o'rganilmagan", degan so'zlari naqadar haq ekanini ko'rsatishga harakat qildik. Zero, jahon madaniyatining barcha buyuk namoyandalari qismati shunday: ilmiy yo'nalishlar o'zgarishi, yangi hujjat va faktlarning topilishi natijasida ularning hayoti va ijodini tahlili hech qachon nihoyasiga yetmaydi. Alisher Navoiy ham bu borada istisno emas.

Tarjimon: Shukurova Zilola

Список литературы:

1. Бертельс Е.Э. Навои // *Избранные труды. Навои и Джамии*. – М., 1965.
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. – Тошкент, 1963-1968.
3. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik* / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами. 20 томлик / Полное собрание сочинений Алишера Навои. В 20 т.
4. Алишер Навои. Сочинения в десяти томах / АН УзССР. – Ташкент, 1968-1970.
5. Семенов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. – Ташкент, 1940.
6. Свидина Е.Д. Алишер Навои. Библиография (1917— 1966). – Ташкент, 1968.
7. Рукописи сочинений Алишера Навои в коллекции института востоковедения АН УзССР / Ред. К.М. Муниров и А. Насиров. – Ташкент, 1970.
8. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. XI / Под ред. А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой. – Ташкент, 1987.
9. Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы // *Исследования по истории культуры народов Востока*. – М.; Л., 1960. С. 237- 249.
10. Бартольд В.В. Мусульманский мир (первая публ. Пг., 1922)// *Сочинения*. Т. VI. – М., 1966.
11. Боровков А.К. "Бада'и ал-дугат": словарь Тали Имани гератского к сочинениям Алишера Навои. – М., 1961.
12. Бертельс Е.Э. Навои и литература Востока // *Избранные труды. Навои и Джамии*. – М., 1965.
13. Гаспаров М.Л. Поэзия вагантов // *Поэзия вагантов*. – М., 1975.
14. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Изд. 3-е. – М., 1979.
15. Куделин А.Б. К проблеме соотношения традиционного и оригинального в средневековой поэтике (о "подражании" в классических литературах Ближнего и Среднего Востока) // *Россия - Восток - Запад*. – М., 1998. С. 256 -264.

-
16. Алишер Навои. Суждение о двух языках / Перев. А.Н. Малеховой // Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т. 10. – Ташкент, 1970. С. 105-139.
17. Крачковский И.Ю. Арабская поэзия // Избранные сочинения. Т. 2. – М.; Л., 1956.
18. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. Т. 3. М., 1971. Т. 1-4. М., 1968-1973.
19. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII - XI век). – М., 1983.
20. Куделин А.Б. Автор и традиционалистский канон // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994. – С. 222 -266.
21. Казим-Ахмед. Трактат о каллиграфических и художниках / Введение, перев. и комм. Б.Н.Заходера. – М.; Л., 1947.
22. Заходер Б.Н. Введение // Казим-Ахмед. Трактат о каллиграфических и художниках. – М.; Л., 1947. С. 11-50.
23. Ройзентал Ф. Функциональное значение арабской графики // Арабская средневековая культура и литература. – М., 1978.
24. Сазонова Л.И. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII - начало XVIII в.). – М., 1991.
25. Шамс-и Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (Ал-Му'джам фи маайир аш'ар ал- аджам). Ч. II. О науке рифмы и критике поэзии / Пер. с перс., исслед. и коммен. Н.Ю. Чалисовой. – М., 1997.
26. Михайлов А.В. “Западно-восточный диван” Гёте: Смысл и форма // Иоганн Вольфганг Гете. Западно-восточный диван / Изд. подгот. И.С. Брагинский, А.В. Михайлов. – М., 1988.
27. Куделин А.Б. Средневековая арабская графическая культура: от изобразительных фигур к рисуночному письму // Куделин А.Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. – М., 2003. С. 240 -254.